

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1998 metai

Vilnius 1999

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1998

VILNIUS 1999

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1998

VILNIUS 1999

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė komisija

**Vytautas MERKYS (pirm.), Antanas TYLA (pirm. pavaduotojas),
Vacys MILIUS, Gediminas RUDIS, Rita STRAZDŪNAITĖ (sekretorė),
Gintautas ZABIELA**

**Redakcinės komisijos adresas:
Kražių g. 5, 2001 Vilnius**

Išleista Lietuvos istorijos instituto užsakymu

ISSN 0202-3342
ISBN 9986-34-038-1

VAIDA KAMUNTAVIČIENĖ

LDK KANCLERIO KRISTUPO ZIGMANTO PACO SANTYKIS SU LENKIJOS IR LIETUVOS VALSTYBĖS VALDOVAIS IR JŲ DVARAIŠ

Įvadas

Kristupas Zigmantas Pacas (1621–1684) – vienas žymiausių Lietuvos valstybės veikėjų, LDK kancleris (1658–1684), valstybės vidaus ir užsienio politikos formuotojas, mecenatas, Pažaislio vienuolyno ir bažnyčios steigėjas. K. Z. Pacas buvo vienos galingiausių LDK istorijoje Pacų giminės atstovas, jos galybės kūrėjas. XVII a. ypatingas tuo, kad šiuo laikotarpiu LDK praktiškai valdė Radvilų, Pacų ir Sapiegų giminės. Jos savo rankose turėjo aukščiausias valstybės pareigas. Įgijusios visapusišką galią Lietuvoje, šios giminės, kartu ir atskiri jų atstovai buvo atsakingi už LDK kaip valstybės funkcionavimą ir gerovės užtikrinimą. Vienas iš užtikrinimo būdų buvo nustatyti palankius LDK atsakingų aukštųjų pareigūnų santykius su valdovu, kuris vienu metu buvo ir Lenkijos karalius, ir LDK didysis kunigaikštis. Lietuvos ir Lenkijos vidaus ir užsienio politikos uždaviniai dažnai būdavo skirtingi. Siekdami įgyvendinti savo interesus, Lietuvos ir Lenkijos bajorai kovojo dėl valdovo palankumo. K. Z. Paco kaip LDK kanclerio, vieno svarbiausių valstybės pareigūnų, politikos tikslas buvo saugoti ir stiprinti LDK interesus bendroje su Lenkija valstybėje. Šiam tikslui pasiekti viena iš priemonių buvo suderinti Lietuvos ir valdovo interesus. Amžininkai K. Z. Pacą laikė visos Respublikos mastu „neginčijamai geriausiu senato nariu, labiausiai žinomu valstybės senatoriumi“¹, kuris „kol buvo gyvas neturėjo sau lygių“ nei turtais, nei įtaka, nei gabumais².

¹ F. P. D a l a i r a c, *Les anecdotes de Pologne, au mémoires secrets du regne de Jean III*, Amsterdam, 1699, v. 2, p. 315.

² „cc Seigneur est le Comte Wielopolski Grand Chancelier de la Couronne, un des plus riches, des plus magnifiques du Royaume, et la meilleure teste du Senat depuis la mort du Grand Chancelier de

Čia atskleisime K. Z. Paco pozicijos savarankiškumą ir integralumą su valdovo dvaru, Lietuvos interesų atstovavimą jame. K. Z. Paco santykis su valdovu yra tirtas šiuolaikinių Lenkijos istorikų³, ypač K. Z. Paco nuostatos ir elgesys tarpuvaldžiais, tačiau liko neaptarti K. Z. Paco, Lietuvos ir valdovo santykiai, neiširta, kiek K. Z. Pacas atstovavo Lietuvos interesams. Istoriografijoje egzistuoja nuomonė, suformuota dar K. Piwarskio, kad XVII a. II pusėje lietuviai užėmė separatinę opoziciją valdovui ir Lenkijai⁴. Čia pabandydysime išsiaiškinti, ar iš tikrųjų LDK politiniai veikėjai buvo šios opozicijos rėmėjai.

Pagrindiniai šaltiniai – tai K. Z. Paco amžininkų LDK kanclerio A. S. Radvilos⁵, ištikimo K. Z. Paco kliento J. A. Chrapovickio⁶, prancūzų Jono Kazimiero dvariškio G. Tende⁷, 1668–1669 m. imperatoriaus pasiuntinio Respublikoje G. Chavagnaco⁸, J. Sobieskio dvariškio F. P. Dalairaco⁹ ir kt. atsiminimai, kanclerio laišakai įvairiems

Lithuanic Patz, qui n'a pas eu d'égal de son vivant.“ [F. P. D a l a i r a c], *Memoires du chevalier de Beaujeu Contenant ses divers voyages, tant en Pologne, en Allemagne, qu'en Hongrie, avec des Relations particuliers des Guerres et des Affaires de ce pais-là, depuis l'année 1679*, Paris, 1698, p. 164.

³ A. C o d e l l o, Hegemonia Paców na Litwie i ich wpływ w Rzeczypospolitej 1669–1674, *Studia Historyczne*, Kraków, 1970, t. XIII, z. 1 (48), p. 25–56; A. C o d e l l o, Litwa wobec polityki Bałtyckiej Sobieskiego w latach 1675–1679, *Kwartalnik Historyczny*, Warszawa, 1967, r. LXXIV, Nr. 1, p. 21–47; A. C o d e l l o, Pacowie wobec opozycji Jerzego Lubomirskiego (1660–1667), *Przegląd Historyczny*, Warszawa, 1958, t. XLIX, z. 1, p. 21–44; M. S z w a b a, Krzysztof Pac wobec elekcji 1674 r., *Acta Universitatis Wratislaviensis, Historia LXXV*, Wrocław, 1990, Nr. 1108, p. 63–71; M. S z w a b a, Między dworem a opozycją. Krzysztof Pac wobec Jana III Sobieskiego w latach 1674–1684, *Acta Universitatis Wratislaviensis, Historia CII*, Wrocław, 1992, Nr. 1418, p. 57–62; Z. W ó j c i k, Pacowie wobec kandydatury rosyjskiej na tron Polski w latach 1668–1669, *Przegląd Historyczny*, Warszawa, 1969, t. LX, z. 1, p. 144–150 ir kt.

⁴ K. P i w a r s k i, *Opozycja litewska pod koniec XVII wieku*, Lwów, 1930, p. 261–277.

⁵ A. S. R a d z i w i ł, *Memoriale rerum gestarum in Polonia 1632–1656*, red. W. Czaplinski, Wrocław, 1968, v. 1–5.

⁶ J. A. C h r a p o w i c k i, *Diariusz. Część pierwsza: lata 1656–1664*, opr. T. Wasilewski, Warszawa, 1978; J. A. C h r a p o w i c k i, *Diariusz. Część druga: lata 1665–1669*, opr. A. Rachuba, T. Wasilewski, Warszawa, 1988.

⁷ [G. T e n d e] H a u t e v i l l e, *Relation historique de la Pologne contenant le pouvoir de ses rois, leur élection et leur couronnement, les privilèges de la noblesse, la religion, la justice, les moeurs et les inclinations des Polonois avec plusieurs actions remarquables*, Paris, 1687. Duomenų apie šį prancūzų galima rasti lenkų istorikų darbuose: T. C h y n c z e w s k a-H e n n e l, *Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemców*, Warszawa, 1994; B. F a b i a n i, *Warszawski dwór Ludwika Marii*, Warszawa, 1976; K. T a r g o s z, *Uczony dwór Ludwika Marii Gonzagi (1646–1667)*, Wrocław, 1975; K. T a r g o s z, *Jan III Sobieski mecenasem nauk i uczonych*, Warszawa, 1991.

⁸ [G. C h a v a g n a c], *Memoires de Gaspard Comte de Chavagnac Maréchal de Camp ez Armées du Roy, General de l'Artillerie: Sergent de Bataille de celles de Sa Majesté Catholique, Lieutenant General des Troupes de l'Empereur et son Ambassadeur en Pologne, etc.*, Besançon, 1699, v. 1–2 (apie Respubliką – v. 2, p. 1–40). Duomenų apie šį prancūzų galima rasti: T. C h y n c z e w s k a-H e n n e l, *Rzeczpospolita...*; D'Amat R. Chavagnac (Gaspard de), *Dictionnaire de biographie Française*, Paris, 1959, v. 8.

⁹ F. P. D a l a i r a c, *Les anecdotes...*; [F. P. D a l a i r a c], *Memoires...* Šiam prancūzui lenkų istorikai skyrė labai daug dėmesio: W. Z i e m b i c k i, *Sobiesciana*, Lwów, 1933; K. T a r g o s z, *Jan III Sobieski...*; T. C h y n c z e w s k a-H e n n e l, *Rzeczpospolita...*

politiniams veikėjams¹⁰, kuriuose atsispindi to meto situacija, išryškėja K. Z. Paco kaip Lietuvos interesų saugotojo vaidmuo. Lietuvos istoriografijoje daugelis šių šaltinių (t. y. minėtų prancūzų veikalai) nepanaudoti tiriant XVII a. Lietuvos istoriją, o ir K. Z. Paco valstybinė veikla nesusilaukė rimtesnių tyrimų.

K. Z. Pacas veikė prie trijų valdovų: Jono Kazimiero Vazos, Mykolo Kaributo Višnioveckio, Jono Sobieskio. Kiekvienas valdovas turėjo skirtingus politinius veiklos metodus ir pažiūrų sistemą. Kad K. Z. Pacas galėtų derinti Lietuvos ir valdovo interesus, jam buvo reikalinga parama Lietuvoje ir geri santykiai su valdovu. Tam tikslui reikėjo išmokti derintis prie kiekvieno valdovo, jų dvaro tradicijų. K. Z. Paco politinė taktika – įgyti karaliaus pasitikėjimą ir bandyti paveikti karalių, kad priimtų K. Z. Pacui ir Lietuvai naudingus sprendimus.

K. Z. Pacas stengėsi įgyti valdovo palankumą dviem pagrindiniais būdais. Pirmasis – siekimas tiesiogiai užsitarnauti karaliaus palankumą, deklaruojant ištikimybę ir ją visapusiškai demonstruojant. Antrasis – bandymas įgyti viso valdovo dvaro palankumą. Dažniausiai tai buvo siekiama palaikant gerus santykius su karaliene. Tam tikslui buvo pasinaudojama politinėmis vedybomis su artimu karalienei žmogui. K. Z. Pacas derino šiuos abu veikimo metodus.

Santykis su Jonu Kazimieru Vaza ir jo aplinka

Suartėti su valdovu ir jo dvaru K. Z. Pacas stengėsi vos įžengęs į didžiąją politiką maždaug XVII a. 5-ojo dešimtmečio pabaigoje. Tai sutapo su 1648 m. naujojo karaliaus ir didžiojo kunigaikščio Jono Kazimiero elekcija. K. Z. Pacas, laikydamasis ištikimybės karaliui principo, kartu su Kauno pavieto atstovais Varšuvos elekciniame seime pasirašė Jono Kazimiero elekciją¹¹.

1648 m. Ukrainoje prasidėjus kazokų sukilimui, sudrebinusiam ir susilpninusiame visą valstybę, K. Z. Pacas palaikė karaliaus poziciją, militariškai ir diplomatine veikla prisidėjo prie santykių su kazokais suregulavimo. Žinoma, kad 1651 m. K. Z. Pacas su husarų vėliava dalyvavo malšinant kazokų sukilimą, o 1652 m. seimo buvo paskirtas vesti derybas su kazokais¹². Jis karaliui atsiskleidė kaip talentingas ir ištikimas politikas. Tai padėjo K. Z. Pacui įgyti karaliaus palankumą, tapti vienu iš jam ištikimų žmonių.

¹⁰ Darbe naudoti Varšuvos nacionalinės bibliotekos mikrofilmų rinkiniai iš Krokuvoje esančio Čartoriskų archyvo: *Teka Naruszewiczowa* (toliau – *TN*) 149, 163, 177 ir kt.

¹¹ T. W a s i l e w s k i, Pac Krzysztof Zygmunt, *Polski Słownik Biograficzny*, 1979, t. 24, p. 710–711.

¹² A. S. R a d z i w i ł, *Memoriale...*, v. 4, p. 268–280; T. W a s i l e w s k i, Pac Krzysztof Zygmunt..., p. 711.

K. Z. Pacas neapsiribojo vien karaliaus palankumo ieškojimu, stengėsi suartėti su jo dvaru. Įgyti dvaro pasitikėjimą K. Z. Pacui padėjo vedybos su prancūze Klara Izabella Eugenia de Mailly Lascaris (1631–1685), karalienės Liudvikos Marijos rūmų dama ir globotinė, ištikima karalienei ir turėjusia šios palankumą. K. I. de Mailly Lascaris Varšuvoje jau buvo išgyvenusi 8 metus, užėmė pirmąją vietą tarp karalienės kambarinių¹³. Poetas J. A. Morsztynas garbino jos grožį ir lankstumą, nes ji 1654 m. pradžioje šoko Varšuvos dvaro balete „Keturi metų laikai“¹⁴.

1654 03 21 K. Z. Pacas su Klara susižadėjo, o 1654 06 28 Varšuvoje, Kazimierz rūmuose, susituokė. Kaip mini A. S. Radvila, juos sutuokė pats popiežiaus nuncijus P. Vidonis. 1654 07 02 karalienės dvare jaunavedžiai šventė sugrąžtus („secundas nuptias vel translationem“)¹⁵. Vedybų dėka K. Z. Pacas tapo artimas karaliui ir karalienei. Žmona jam padėjo palaikyti ryšius su karališkuoju dvaru¹⁶.

1654 m. prasidėjęs Respublikos karas su Rusija, o 1655 m. – su Švedija, buvo ištikimybės karaliui išbandymas¹⁷. Dalis Lietuvos, J. Radvilos vadovaujama, 1655 m. atsisakė ištikimybės karaliui ir deklaravo uniją su Švedija. K. Z. Pacas pasirinko karaliui ištikimo žmogaus politinę poziciją. Jis, būdamas LDK vėliavininku, vedė pas karalių jį palaikiusias Lietuvos vėliavas¹⁸. K. Z. Pacas smerkė Kėdainių sutartį, tačiau pusbrolio V. Gosevskio, vieno iš Kėdainių sutarties signatarų, padedamas siekė užsitikrinti sau padėtį švedų valdymo atveju: V. Gosevskis prašė Karolio Gustavo, kad apsaugotų K. Z. Paco valdas ir suteiktų jam kanclerio pareigas¹⁹.

Karalius Jonas Kazimieras, karui prasidėjęs ir Respublikos kariuomenei patyrus nesėkmę, su dvaru pasitraukė iš Lenkijos. 1655 10 17 jis atvyko į Oberglogau miestą Silezijoje. Čia išbuvo iki 1656 m. pavasario²⁰. K. Z. Pacas, kaip vienas iš dvaro žmonių, irgi atsidūrė Silezijoje. Kaip pats K. Z. Pacas teigė, kadangi jo viskas sugėgė, nes dalis Maskvai, dalis „prūsokams“ pateko, tai prie karaliaus reziduoja²¹.

¹³ A. R a c h u b a, Pacowa z domu de Mailly Lascaris Klara Izabella Eugenia, *Polski Słownik Biograficzny*, 1979, t. 24, p. 774.

¹⁴ K. T a r g o s z, *Uczony dwór...*, p. 340.

¹⁵ A. S. R a d z i w i ł ł, *Memoriale...*, v. 4, p. 296, 306, 308.

¹⁶ A. R a c h u b a, Pacowa..., p. 774; B. F a b i a n i, *Warszawski dwór...*, p. 56.

¹⁷ A. T y l a, Kėdainių unijos opozicija (1655–1656 m.), *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija*, 1979, t. 2 (67), p. 67–84.

¹⁸ A. C o d e l l o, Wydarzenia wojenne na Żmudzi i Kurlandii 1656–1660, *Przegląd Historyczny*, Warszawa, 1966, t. LVII, z. 1, p. 50.

¹⁹ Ten pat, p. 50–51.

²⁰ R. I. F r o s t, *After the Deluge. Poland – Lithuania and the Second Northern War 1655–1660*, Cambridge, 1993, p. 2.

²¹ „Ja iako ze wszystkiego spoliatus, bo część u Moskwy, druga iuż teraz u Prusaków moich chudob, przy JEKmci rezyduię y dzis z Nim do Solca iadę...“. K. Z. Pacas C. P. Bžostovskiui, Liublinas, 1656 09 14, *TN 149*, Nr. 113, p. 369.

Čia, A. Codello tyrimų duomenimis, dalyvavo senato tarybos posėdžiuose, padėjo rengti karaliaus 1655 11 20 universalą, kvietusį kovoti su priešu²². K. Z. Paco ištikimybė karaliui Jonui Kazimierui šiuo sunkiu valstybei laiku buvo paskutinis žingsnis į valdovo dvarą, padėjo pasiekti LDK kanclerio postą. 1656 08 16 K. Z. Pacas tapo vicekancleriu, 1657 m. liepą jau veikė kaip „paskirtas kancleriu“ (kanclerio vieta vakavo nuo 1656 11 22, mirus LDK kancleriui A. S. Radvilai)²³. 1658 03 02 karalius, nesulaukęs seimo ir be jo leidimo, kaip rašo J. A. Chrapovickis, „prieš teisę“ LDK kancleriu paskyrė K. Z. Pacą²⁴.

Tokiu būdu K. Z. Pacas įsitvirtino Jono Kazimiero dvare. Istoriografijoje egzistuoja problema, kokie buvo K. Z. Paco santykiai su karaliene. L. Kubalos nuomone, K. Z. Pacas buvo aklas karalienės įgeidžių vykdytojas. Jis motyvuoja tuo, kad 1658–1667 m., t. y. tol, kol buvo gyva karalienė Liudvika Marija, K. Z. Pacas rėmė karalienės inicijuotą prancūzo Condé (kunigaikščio d'Enghieno) išrinkimo vivente rege, t. y. karaliaus įpėdiniu, projektą²⁵. (Panaši būtų B. Fabiani mintis. Ji teigė, kad karalienė buvo suinteresuota aplink save verbuoti perspektyvius politikus, juos skatindama dovanomis ir pinigais²⁶.) R. I. Frostas paneigė šią L. Kubalos mintį. Jo nuomone, Prancūzijos šalininku K. Z. Pacas tapo anksčiau nei karalienė²⁷. Tai patvirtintų K. Waliszewskio paskelbti dokumentai²⁸. K. Z. Pacas, ateidamas į dvarą, turėjo savų tikslų. Priemonės jiems realizuoti sutapo su karalienės siekiais. 1658 m. LDK kanclerio žmona K. Pacienė konfidencialiai sakė prancūzų ambasadoriui de Lumbres, jog jos vyras palaiko karalienę norėdamas įsivyrauti Lietuvoje²⁹. K. Z. Pacui buvo priimtinas vivente rege projektas, nes, staiga mirus karaliui, tarpuvaldžiu valdovu galėjo būti išrinktas Lietuvai ir jo politikai nepalankus žmogus. Anarchiško tarpuvaldžio metu iškiltų pavojus valstybei³⁰. Taigi K. Z. Pacas derino savo ir Lietuvos interesus su valdovo ir jo dvaro interesais.

²² A. C o d e l l o, Wydarzenia wojenne..., p. 50.

²³ J. W o l f f, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386–1795*, Kraków, 1883.

²⁴ J. A. C h r a p o w i c k i, *Diariusz. Część pierwsza...*, p. 152–153.

²⁵ L. K u b a l a, *Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657*, Lwów–Warszawa, 1922, p. 265.

²⁶ B. F a b i a n i, *Warszawski dwór...*, p. 55–56.

²⁷ R. I. F r o s t, *After the Deluge...*, p. 112.

²⁸ Kaip rašo 1662 m. lapkričio mėn. kunigaikščiai d'Enghienui dvaro agentas Chantilly iš Varšuvos, K. Z. Pacas dar prieš karalienę pradėjo galvoti apie šio kunigaikščio asmenį kaip kandidatą į Respublikos valdovus („a commencé mème avant la Reine à songer à la personne de Mgr le Duc“). B. F a b i a n i, *Warszawski dwór...*, p. 56; K. W a l i s z e w s k i, *Polsko-francuskie stosunki w XVII wieku 1644–1667*, Kraków, 1889, dok. CXXXIV, p. 254.

²⁹ D e L u m b r e s, Relat de l'Ambassade. 1658, A. W a l e w s k i, *Historia wyzwołonej Rzeczpospolitej wpadającej pod jarzmo domowe za panowania Jana Kazimierza (1655–1660)*, Kraków, 1872, t. 2, p. V.

³⁰ K. Z. Pacas laiške Oborskiui aprašo 1668 m., po Jono Kazimiero abdikacijos, Varšuvoje kilusias rinkimines aistras. Buvo tokia savivalė, kad, vykdamas į Lietuvą dalyvauti seimeliuose, žmoną Klarą Pa-

Jono Kazimiero valdymo laikotarpiu K. Z. Pacas, burdamas apie save atsidavusius klientus, juos verbuodamas pinigais, viliodamas pareigomis ir pan., vykdydamas Lietuvos bajorams priimtina politiką, įsivyravo Lietuvoje, praktiškai visi jos seimeliai palaikė Pacų giminės politiką³¹. K. Z. Pacas buvo savas žmogus tiek Lietuvoje, tiek valdovo dvare, abi pusės palaikė jo valstybinius planus. Apie 1658–1667 metus galime kalbėti kaip apie K. Z. Paco, Lietuvos ir valdovo interesų suderinamumo laikotarpį.

1667 m. mirė karalienė Liudvika Marija, nutrūko K. Z. Paco ryšiai su valdovo aplinka, o ir pats valdovas, išsigandęs Pacų giminės išgalėjimo, ėmė konfrontuoti su K. Z. Pacu. Tačiau jau 1668 09 16 abdikaciniame seime Jonas Kazimieras oficialiai atsisakė karaliaus sosto³². K. Z. Pacui parūpo, kas taps naujuoju karaliumi ir kaip įgyti naujojo karaliaus palankumą. K. Z. Pacas tuo metu jau buvo žinomas, patyręs ir įtakingas valstybės veikėjas, formavęs LDK užsienio ir vidaus politiką, prisidėjęs prie karų su Rusija ir Švedija nutraukimo, dalyvavęs pasirašant 1660 m. Olyvos taiką su Švedija bei padaręs įtaką 1667 m. Andrusovo paliaubų sutarties su Rusija pasirašymui.

K. Z. Pacas – galingiausias valstybėje valdant M. K. Višnioveckiu

Per visą 1668–1669 m. rinkimų kampaniją buvo iškeltos 5 kandidatūros: prancūzas Neuburgo kunigaikštis Pilypas Vilhelmas, prancūzas Condé, austras Lotaringijos kunigaikštis Karolis, caras Aleksejus ir „Piastas“ – Mykolas Kaributas Višnioveckis. Tyrinėtojai nesutaria, koks buvo K. Z. Paco požiūris į kandidatus, kuriam iš jų LDK kancleris teikė pirmenybę. Šaltinių duomenimis, net amžininkai neperprato K. Z. Paco nuostatos tarpuvaldžio metu. Vieni jį laikė austrų, kiti rusų kandidatūros į sostą šalininku, tretie sakė, kad jis priešiškas Jono Kazimiero abdikacijai³³ ir pan. A. Codello teigia, jog K. Z. Pacas ėmė pinigus ir iš Habsburgų, ir iš Burbonų, bet atvirai nepasiskė nė už vieną kandidatą³⁴. Ši lenkų istoriko nuomonė prieštarauja amžininko, Lotaringijos kunigaikščio Karolio įgaliotinio, Habsburgų pasiuntinio Lenkijoje G. Chavagnaco pateiktiems faktams. Jis rašo, kad K. Z. Pacas buvo labai sąžiningas ir nenorėjo iš jo imti pinigų už Karolio, Lotaringijos kunigaikščio, kandidatūros rėmimą³⁵.

cinę su giminaičiais turėjo ne savo rūmuose Belvederyje, bet pilyje palikti, kur jau glaudėsi daugiau žmonių. K. Z. Pacas Oborskiui, 1668 10, *TN 163*, Nr. 164, p. 654–657.

³¹ S. O c h m a n n, *Sejmy z lat 1661–1662. Przegrana batalia o reformę ustroju Rzeczypospolitej*, Wrocław, 1977, p. 24–60; A. C o d e l l o, *Pacowie wobec opozycji...*, p. 36.

³² Z. W ó j c i k, *Jan Kazimierz Waza*, Wrocław, 1997, p. 205–206.

³³ A. C o d e l l o, *Rywalizacja Paców i Radziwiłłów w latach 1666–1669, Kwartalnik Historyczny*, Warszawa, 1964, r. LXXI, Nr. 4, p. 916–917.

³⁴ *Ten pat*, p. 926.

³⁵ [G. C h a v a g n a c], *Memoires...*, v. 2, p. 20–21.

Daugiausia neaiškumų yra kilę dėl K. Z. Paco požiūrio į caro galimybę tapti karaliumi. 1668 m. pradžioje prancūzų ambasadorius Bonzy suneramino savo dvarą, kad tarp trijų partijų, kovojančių dėl elekcijos, stipriausia yra caro partija. Ją remia Lenkijos primas Prażmowski, o pirmiausia K. Z. Pacas³⁶. Z. Wójcikas atskleidė, kad vienas Rusijos pasiuntinio S. Polkovo 1668 m. rašytas dokumentas liudija apie atvirą Pacų pasisakymą už caro kandidatūrą³⁷. Oficialiai Pacai nepaskelbė remią carą, priešingai, stengėsi nepasirodyti esą caro šalininkai³⁸. Vargu ar K. Z. Pacas realiai galvojo apie caro galimybę tapti karaliumi. Z. Wójciko nuomone, Maskvos kandidatūra Pacams buvo reikalinga politiniam žaidimui, vykusiam 1668–1669 m.³⁹ Tai paliudytų faktas, kad Romanovo kandidatūra rinkimuose oficialiai neiškelta⁴⁰.

Condé šalininkai veikė per K. Z. Paco žmoną. Jie 1669 m. siekė, kad Condé pasiūlytų Pacienei dvaro damos pareigas, kad tik ji įkalbėtų vyrą paremti šį kunigaikštį⁴¹. Nėra duomenų, kad K. Z. Pacas būtų rimčiau domėjęsis Condé kandidatūra. 1669 m. birželio 1 d. 33 senatorių akivaizdoje K. Z. Pacas susilaikė nuo Condé palaikymo. Negavęs vieno svarbiausių politikų palaikymo, birželio 6 d. seimo nutarimu Condé buvo išbrauktas iš kandidatų sąrašo⁴².

Lotaringijos kunigaikštis Karolis už išrinkimą žadėjo keliems K. Z. Paco šalininkams aukščiausias pareigas, 3 mln. auksinų Lietuvos ir Lenkijos kariuomenei, atkovoti iš Maskvos karų metu prarastas rytines žemes⁴³. K. Z. Pacas turėjo daugiausia motyvų rinkti Karolį. 1669 m. gegužės mėnesį jis su pusbroliu LDK didžiuoju etmonu M. K. Pacu paskelbė remią Lotaringijos kunigaikštį. A. Codello teigimu, šį Pacų pasirinkimą paveikė pagrindinės Condé kandidatūros palaikytojos karalienės Liudvikos Marijos mirtis, Jono Kazimiero pažiūrų pasikeitimas, Pacų konkurencija su Radvilomis, Liudviko XIV taktika, Bonzy intrigos Respublikoje, turkų keliamas pavojus, Pacų giminės perspektyvos⁴⁴.

Kodėl K. Z. Pacas ilgai slėpė savo poziciją, iš karto nepasiskelbė palaikąs Lotaringijos kunigaikštį? A. Codello nuomone, K. Z. Pacas 1668 m. nežinojo, kaip jam elgtis⁴⁵. Veikiausiai jam buvo naudinga slėpti politines pažiūras, nesileisti į aštrias

³⁶ Z. Wójcik, *Między traktatem andruszowskim a wojną turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672*, Warszawa, 1968, p. 139.

³⁷ Z. Wójcik, *Pacowie wobec kandydatury...*, p. 149.

³⁸ Z. Wójcik, *Między traktatem andruszowskim...*, p. 143.

³⁹ Ten pat, p. 127; Z. Wójcik, *Wielkie Księstwo Litewskie wobec Szwecji, Rosji i powstań kozackich, Przegląd Wschodni*, 1991, t. 1, z. 3, p. 557–593.

⁴⁰ Z. Wójcik, *Między traktatem andruszowskim...*, p. 163.

⁴¹ A. Codello, *Rywalizacja Paców...*, p. 922, 925.

⁴² Ten pat, p. 926.

⁴³ Z. Wójcik, *Między traktatem andruszowskim...*, p. 142.

⁴⁴ A. Codello, *Hegemonia Paców...*, p. 25–26.

⁴⁵ A. Codello, *Rywalizacja Paców...*, p. 916.

kovas. Tokia taktika Pacai dezorientavo politinius priešininkus, o užsienio diplomatus laikė nežinioje⁴⁶.

K. Z. Pacas skelbė remsiąs tą kandidatą, kuris bus valstybei naudingiausias⁴⁷. Interregnumo metu jis toleravo visus kandidatus, išskyrus Neuburgo kunigaikštį, kadangi jį rėmė didžiausi priešininkai Radvilos, ir, laikydamasis tradiciško lietuviško požiūrio, buvo priešiškausiai nusiteikęs „Piasto“ atžvilgiu. Laiške Oborskiui rašė, kad būtų didelė neteisybė, jei „Piastas“ taptų valdovu tos „tautos, kurios antspauidininku esu“. Tokį valdovą K. Z. Pacas perdėtai prilygino tironui⁴⁸.

G. Chavagnacas vaizdžiai aprašo aistras, kilusias rinkimų dieną. Iš jo atsiminimų išryškėja Lietuvos ir K. Z. Paco pozicija kandidato į valdovus atžvilgiu, reali Lietuvos padėtis: „Podolės vaivada šaukė už Piastą, nors žinojo, kad niekada nei Lenkija nerinks tikro lietuvio, nei Lietuva lenko ir kad tai sukels valstybėje didelių sunkumų. <...> visi šaukė „Piastas, Piastas“. <...> Kažkas norėjo šaukti „Neuburgas“, bet tuojau pat buvo pakirstas kardu. Kiti šaukė „Lotaringietis“, bet per triukšmą to nebuvo girdėti. Lietuva nesitraukė, bet ką ji galėjo padaryti, jei jos santykis su lenkais buvo vienas prieš keturis. <...> Kancleris Pacas norėjo sakyti prakalbą ir paskelbti Lotaringietį, bet gavo smūgį su muškieta, kuri jį partrenkė ir perplėšė drabužį. <...> maištininkai išrinko Mykolą Višnioveckį“⁴⁹.

K. Z. Pacui beliko vėl iškovoti naujojo karaliaus palankumą. Jis tai darė tais pačiais Jono Kazimiero atveju patikrintais metodais. K. Z. Pacas pirmasis iš lietuvių paskelbė palaikąs M. K. Višnioveckį⁵⁰. Kitas žingsnis – palankaus karaliaus dvaro suformavimas. Kadangi M. K. Višnioveckis buvo silpno charakterio (amžininkas prancūzas de Tende šmaikštaudamas teigė, kad „Lenkija negalėjo išsirinkti silpnesnio, taip pat liberalesnio princo nei Mykolas“⁵¹), K. Z. Pacui tai gana nesunkiai pavyko padaryti.

K. Z. Paco dėka M. K. Višnioveckis vedė Eleonorą, imperatoriaus Leopoldo I seserį. 1670 m. vasario mėn. K. Z. Pacas pasitiko Eleonorą prie Austrijos–Lenkijos sienos, asistavo vasario 27 d. vestuvėse Čenstakave ir kovo 9 d. įvažiuojant į sostinę⁵². Karalienė Eleonora nepamiršo, kam turėjo būti dėkinga už vedybas. K. Z. Pacas, atvedęs Eleonorą į karaliaus dvarą, visą jos buvimo karaliene laiką naudojo jos palankumui.

⁴⁶ Ten pat, p. 920.

⁴⁷ K. Z. Pacas Oborskiui, 1668 10, *TN 163*, Nr. 164, p. 661.

⁴⁸ Ten pat, p. 657–658.

⁴⁹ [G. Chavagnac], *Memoires...*, v. 2, p. 36–37.

⁵⁰ A. Coddello, *Hegemonia Paców...*, p. 26.

⁵¹ [G. Tende] Hauteville, *Relation historique...*, p. 167.

⁵² A. Coddello, *Hegemonia Paców...*, p. 26, 29.

LDK kancleris siekė įgyti kuo didesnę M. K. Višnioveckio pasitikėjimą, išnaudodamas karaliaus charakterio silpnumą. A. Codello duomenimis, K. Z. Pacas kalbėdavo karaliui, esą jam iš visų pusių gresia pavojai, perdėjo opozicijos grėsmę. Kancleris teigė, kad valdiniai neištikimi karaliui, kad galima pasikliauti tik juo, LDK kancleriu. K. Z. Pacas išnaudojo visas progas, norėdamas sustiprinti savo padėtį dvare. Apdairiai ir sistemingai baugindamas M. K. Višnioveckį, įgijo jo visišką pasitikėjimą. Matydamas K. Z. Paco galią ir politinį talentą, M. K. Višnioveckis praktiškai jam pavedė visą valstybės valdymą. Respublikoje K. Z. Paco nuomonės labiau paisyta nei karaliaus. Pvz., 1670 m. Brandenburgo diplomatai matė, kad K. Z. Pacas priešiška nusiuteikęs Brandenburgo atžvilgiu ir taip nuteikia karalių, todėl bandė prieiti prie K. Z. Paco ir jį palenkti į savo pusę⁵³. Netrukus iš tiesų K. Z. Pacas tapo vienintele karaliaus atrama. Jis nepalikdavo karaliaus vieno, visur jį lydėdavo, nes politiniai priešininkai galėjo pasinaudoti jo nebuvimu ir palenkti karalių į savo pusę. Pacai visiškai valdė karaliaus dvarą ir visą valstybę. Tuo naudodamasis, K. Z. Pacas galėjo ne tik apsaugoti Lietuvos valstybingumą, bet būtent šiuo laiku (1673) jis iškovojo, kad kas trečias Respublikos seimas vyktų LDK teritorijoje. 1669–1673 m. K. Z. Pacas nesunkiai suderino karaliaus ir Lietuvos interesus, nes praktiškai valdė abu: ir karalių, ir Lietuvą.

Santarvės su J. Sobieskiu ieškojimas

1673 11 10 mirus M. K. Višnioveckiiui, K. Z. Pacas stengėsi išlaikyti turimą įtaką valstybėje. Šiuo tarpuvaldžiu išliko tie patys kandidatai, kaip ir prieš tai buvusiam: Condé, Pilypas Vilhelmas, Karolis, caras. „Piastu“ šį kartą buvo J. Sobieskis. K. Z. Pacas vėl zondavo Rusijos požiūrį į caraičio galimybę rinkti karaliumi. Kėlė sąlygas pereiti į katalikybę, vesti buvusią M. K. Višnioveckio žmoną Eleonorą, grąžinti Respublikai Rusijos užimtas žemes, padėti prieš Turkiją. Carui šios sąlygos buvo nepriimtinos, ir K. Z. Pacas nutraukė derybas su Rusija⁵⁴. Oficialiai K. Z. Pacas vėl parėmė Karolio Lotaringiečio kandidatūrą⁵⁵, jį norėjo apvesdinti su Eleonora, LDK kancleriui ištikima buvusia karaliene. Tada išliktų K. Z. Paco įtaka valstybėje.

K. Z. Pacas dėjo pastangas, kad „Piastas“ J. Sobieskis, pagrindinis Pacų politinis priešininkas, nebūtų išrinktas. 1674 01 15 Varšuvoje prasidėjusiame konvokaciniame seime K. Z. Paco veikiami lietuviai pasiekė, kad elekcinis seimas būtų susauktas ne balandžio 14 d., bet 21 d. (J. Sobieskiui reikėjo vykti kovoti su turkais ir

⁵³ Ten pat, p. 34.

⁵⁴ M. S z w a b a, Krzysztof Pac wobec elekcji..., p. 67.

⁵⁵ A. C o d e l l o, Hegemonia Paców..., p. 50.

tai galėjo sutrukdyti jo elekciją). Seime lietuviai ir lenkai pasiekė kompromisą: nutarė nerinkti „Piasto“, tačiau susitarė, jog oficialiai šis potvarkis nebus įrašytas į konstituciją⁵⁶. K. Z. Paco nuomone, atsisakymas rinkti „Piastą“ galėjo apsaugoti nuo vidaus kovų⁵⁷. Tačiau elekcijos metu Lenkija, ignoruodama seimo nutarimus, be Lietuvos pritarimo 1674 05 19 išrinko karaliumi J. Sobieskį. K. Z. Pacas protestuodamas paliko elekcijos lauką ir protesto akto nepasirašė, nors jį inspiravo ir po juo buvo K. Z. Paco šalininkų LDK didžiojo etmono M. K. Paco, Žemaitijos vyskupo K. Paco, Trakų vaivados M. Oginskio ir kitų parašai⁵⁸.

Akylas politikas K. Z. Pacas suvokė, jog vien protestais nieko nepadarysi, reikia susitaikyti su įvykusiū faktū ir bandyti gelbėti situaciją. Nors K. Z. Pacas siekė J. Sobieskio elekcijos nepripažinimo ir darė viską, kad tai įvyktų – inspiravo pirmuosius žingsnius siekiant rinkti naują karalių (su K. Z. Paco pritarimu žemaičiai protestuodami paliko seimo salę), tačiau suvokdamas, kad mažuma lietuvių nelaimės, ir matydamas po 1673 m. Chocimo mūšio valstybėje iškilusį J. Sobieskio autoritetą, ieškojo kompromiso. Galiausiai 1674 05 21 K. Z. Pacas sutiko su J. Sobieskio elekcija, tačiau pasiekė, kad 1674 06 05 karalius prisiektų Lietuvai palankiems jo patiems sudarytiems *pacta conventa*. M. Švabos nuomone, sutaikantis K. Z. Paco elgesys padarė įmanomą sėkmingą elekcinio seimo pabaigą⁵⁹. Taip K. Z. Pacas norėjo kompensuoti nusistatymą prieš J. Sobieskį tarpuvaldžiu. 1675 m. vasarą K. Z. Pacas paskelbė, kad J. Sobieskio išrinkimas yra jo nuopelnas, bet valdovas nenorėjo to pripažinti⁶⁰.

J. Sobieskis buvo priešiškas visai Pacų giminei, siekė sumažinti jos įtaką valstybėje ir atsakė K. Z. Paco siūlytą bendradarbiavimą. K. Z. Pacas, derindamas valdovo ir Lietuvos interesus, pareiškė pagarbą karaliui ir ieškojo santaikos su juo. J. Sobieskį išrinkus karaliumi, jis bandė tiesiogiai prieiti prie valdovo ir įgyti jo pasitikėjimą. A. Codello nuomone, K. Z. Pacas netgi slapta pritarė Lietuvoje nepopuliariai J. Sobieskio Baltijos jūros politikai: Lenkijos siekiui užvaldyti Prūsiją. (Lietuva su K. Z. Paco pusbroliu LDK didžiuoju etmonu Mykolu Kazimieru Pacu neleido Švedijos kariuomenei žygiuoti per Žemaitiją į Prūsiją, kur, susijungusi su Lenkijos kariuomene, pultų Prūsiją; kūrė planus, kaip atkovoti Lietuvos interesų sferoje buvusią Livoniją, bet šie planai irgi neįgyvendinti.)⁶¹ J. Sobieskis ignoravo K. Z. Paco siūlomą pagalbą, net ribojo jo kompetenciją formuojant santykius su Rusija, nors tai nuo seno buvo Lietuvos kanclerių prerogatyva⁶². Z. Kiaupos nuomone,

⁵⁶ M. S z w a b a, Krzysztof Pac wobec elekcji..., p. 64, 66.

⁵⁷ K. M a t w i j o w s k i, *Pierwsze sejmny z czasów Jana III Sobieskiego*, Wrocław, 1976, p. 23–24.

⁵⁸ M. S z w a b a, Krzysztof Pac wobec elekcji..., p. 68–69.

⁵⁹ Ten pat, p. 70–71.

⁶⁰ A. C o d e l l o, Litwa wobec polityki..., p. 22.

⁶¹ Ten pat, p. 26.

⁶² K. Z. Pacas C. P. Bžostovskiui, Belvederis, 1679 07 03, *TN 177*, Nr. 85, p. 603; K. Z. Pacas C. P. Bžostovskiui, Pažaislis, 1679 04 26, *TN 177*, Nr. 45, p. 472; M. S z w a b a, Między dworem..., p. 61.

J. Sobieskis nenorėjo ir nesugebėjo „rūpintis LDK reikalais net Respublikos reikalų kontekste“⁶³. Tai būdinga ne tik šiam Respublikos valdovui. J. Sobieskis eliminavo LDK politikų galimybę patiems pasirūpinti savo valstybės reikalais, todėl ši Respublikos valdovų savybė jo laikais labiausiai išryškėjo. Istoriografijoje susidarė nuomonė, jog J. Sobieskio valdymas tapo nuolatinė lietuvių kova prieš valdovą⁶⁴.

Nesutardamas su valdovu, K. Z. Pacas stengėsi palenkėti į savo pusę valdovo dvarą, per jį įgyti valdovo pasitikėjimą. Padėtį sunkino tai, kad K. Z. Paco žmona Klara ir J. Sobieskio žmona Marija Kazimiera nejautė viena kitai simpatijos, nesutarė tarpusavyje. K. Z. Pacas kūrė planus, kaip savo pusbrolių M. K. Pacą įtvirtinti valdovo dvare, tada jame išliktų Pacų giminės įtaka. 1676 m. pavasarį K. Z. Pacas norėjo apvesdinti M. K. Pacą su karalienės Marijos Kazimieros seserimi⁶⁵. Tačiau M. K. Pacas nesutiko, vedybų planas žlugo, kaip ir visos K. Z. Paco pastangos suartėti su valdovo aplinka.

Darome išvadą, kad 1674–1684 m. K. Z. Pacui nepavyko įgyti valdovo J. Sobieskio palankumo, Lietuvos ir valdovo interesai nebuvo suderinti. Reikėtų pažymėti ir pačios Lietuvos, kurioje šiuo laikotarpiu vis didesnę įtaką įgijo M. K. Pacas, bekompromisiškumą. Dėl abipusės Lietuvos ir valdovo neapykantos patyrė nuostolių tiek Lietuva, tiek valdovas (jam nepavyko įgyvendinti dinastinių planų – sūnų Jokūbą apvesdinti su vienturte B. Radvilos dukterimi Liudvika Karolina ir tokiu būdu įgyti valdų Lietuvoje⁶⁶), tiek K. Z. Pacas. Tačiau svarbu pabrėžti, kad visą šį laikotarpį K. Z. Pacas ieškojo kompromiso su valdovu, demonstruodamas aukštą politinę kultūrą. K. Z. Pacas, siekdamas įtvirtinti Lietuvos valstybingumą, neignoro bendrą Respublikos interesų. Apibendrinant reikia pasakyti, kad K. Z. Pacas siekė kompromiso tarp Lietuvos, valdovo ir Lenkijos interesų, kad būtų užtikrintas visos Respublikos funkcionavimas bei gerovė.

Išvados

LDK kancleris K. Z. Pacas buvo Lietuvos santykių su valdovu derintojas. Tai, jo nuomone, turėjo apsaugoti Lietuvos interesus bendroje su Lenkija valstybėje. Valdant Jonui Kazimierui Vazai, K. Z. Pacui pavyko užkariauti valdovo (ištikimybės demonstravimu) ir jo dvaro (vedybomis) palankumą. Todėl jis 1658 m. buvo

⁶³ Z. K i a u p a, Apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinės būklės Abiejų Tautų Respublikoje ir jos raidos 1569–1764 problemas, *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, Vilnius, 1997, p. 390.

⁶⁴ Z. W ó j c i k, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, p. 588.

⁶⁵ A. C o d e l l o, *Litwa wobec polityki...*, p. 25.

⁶⁶ K. P i w a r s k i, *Lithuanian Participation in Poland's Baltic Policies 1650–1700*, Gdynia, 1937, p. 224.

paskirtas kancleriu. Turėdamas įtaką Lietuvoje, K. Z. Pacas galėjo sėkmingai derinti Lietuvos ir valdovo interesus: Lietuvoje atstovauti valdovui, valdovo dvare – Lietuvai. 1658–1667 m. Lietuvos ir valdovo interesai maždaug buvo suderinti.

Nors K. Z. Pacas buvo priešiškas „Piasto“ išrinkimui valdovu, tačiau dėl valdovo M. K. Višnioveckio charakterio ypatybių jis nesunkiai įgijo šio pasitikėjimą, net prisidėjo prie M. K. Višnioveckio dvaro suformavimo – inspiravo valdovo vedybas su imperatoriaus seserimi Eleonora ir šitaip įgijo valdovo dvaro palankumą. 1669–1673 m. K. Z. Pacui nebuvo problemų derinti Lietuvos ir valdovo interesus. Dėl to sustiprintos LDK pozicijos Respublikoje: 1673 m. kas trečią Respublikos seimą buvo nutarta šaukti LDK teritorijoje.

J. Sobieskio laikais K. Z. Pacui nepavyko įgyti nei valdovo, nei jo dvaro palankumo, nors ir dėjo daug pastangų. Tai daugiausia lėmė J. Sobieskio antipaciška politika, LDK specifikos nesuvokimas ir jos reikalų ignoravimas. Todėl J. Sobieskiui nepavyko įvykdyti Baltijos jūros politikos: Lenkijai prisijungti Prūsijos, o Lietuvai atgauti Livonijos.

Santarvės su valdovu ieškojimas – vienas iš LDK bajorų politinės kultūros elementų. Jis rodo, kad dauguma LDK bajorų, saugodami Lietuvos interesus, pripažino ir gerbė valdovo instituciją. K. Z. Paco elgsena įrodo, jog lietuvių vadinamasis separatizmas, arba Lietuvos atskirumo nuo Lenkijos suvokimas, Lietuvos valstybingumo Respublikoje įtvirtinimo siekis nebūtinai turi būti susijęs su opozicija valdovui.

Summary

VAIDA KAMUNTA VIČIENĖ

RELATIONS OF CHANCELLOR OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA KRISTUPAS ZIGMANTAS PACAS WITH RULERS OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH AND THEIR COURTS

Chancellor of the Grand Duchy of Lithuania Kristupas Zigmantas Pacas was one of the most famous and gifted politicians from those who formed the interior and foreign policy of Lithuania. This work discusses relations between him, Lithuania and the Ruler of the Commonwealth. The investigation negates the opinion established in historiography that Lithuanians were in a complete opposition to the Commonwealth Rulers at the second half of the 17th century. According to the conclusions of the work, K. Z. Pacas searched for the compromise with all contemporary Commonwealth's Rulers, Jan Kazimierz Vasa, Michał Karibut Wiśniowiecki and Jan Sobieski. K. Z. Pacas thought that the compromise with the Ruler led to the insurance and expansion of the State interests of Lithuania in the Commonwealth.

In order to win a Ruler's favor the Chancellor acted in the following ways. Firstly, he tried to show his favor directly to the Ruler by declaring and demonstrating loyalty to him. Secondly, he tried to win the favor of the whole Royal Court. During the rule of Jan Kazimierz and Michał Karibut Wiśniowiecki,

K. Z. Pacas succeed in winning the favor of the Ruler. At that period the interests of the Ruler and Lithuania went hand in hand. The result was the expansion of the political rights of Lithuania in the Commonwealth. Starting from 1673, according to the new law, every third Sejm of the Commonwealth had to be held in the territory of the Grand Duchy of Lithuania. During the rule of Jan Sobieski, the relations between the Chancellor and the Ruler became worse. Mainly, it was caused by Jan Sobieski's negative attitude towards Pacas family and ignorance of specific Lithuanian political issues. In 1674–1684, because of the inadequacy of the Ruler's and Lithuanian interests, Jan Sobieski was not able to succeed in his Baltic sea policy that aimed to join Prussia to Poland.

Trumpai apie autorę

Vaida K a m u n t a v i č i e n ė (g. 1974) – Kauno Vytauto Didžiojo universiteto doktorantė. Tyrinėjimų kryptys: LDK bajorų politinė kultūra, bažnyčios ir visuomenės santykis XVII a.